

Originalalet

Nummer 1 • 2026

**Fanfarer, psalmer och socialistiska kampsånger
En ram till rullbanden: Studio 55, musik-Uppsala och DIY-kultur
Den tidiga Kooperationen**

FOLKRÖRELSEARKIVET
FÖR UPPSALA LÄN

Fanfarer, psalmer och socialistiska kampsånger – om Leufsta bruks musikkår

De syns lite här och var på fotografier från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Uppställda vid midsommarstången eller vid dansbanan utanför Folkets hus. I musikpaviljongen i stadsparken eller tillsammans med nykterhetslogen på friluftsfest. I fotoateljén med högtidligt allvarliga miner framför fotografens uppställda kulisser. Och så längst fram i demonstrationstågen tillsammans med fanor och standar på marsch framåt. Blåsmusikkårer var på modet vid tiden för förra sekelskiftet. Den här artikeln handlar om en av dessa, musikkåren från Lövstabruk i norra Uppland, verksam under perioden 1890 – ca 1928. Här beskrivs hur den lilla orkestern bildades och på vilka sätt de tonsatte sin samtid i vitt skilda sammanhang. Inte minst skulle musikkåren engageras av det lokala föreningslivet, både vid hemorten och i det omkringliggande samhället.

Vid 1800-talets senare hälft och 1900-talets första decennier bildades ett stort antal civila blåsmusikkårer, inte minst inom folkrörelserna och vid bruksorterna. Formen var inspirerad från militärmusiken, där blåsinstrument tillsammans med slagverk utgjort grunden sedan lång tid tillbaka. Det finns flera förklaringar till att just bildandet av små blåsinstrumentensembler blev så populärt. Instrumenten var ljudstarka och lämpade sig väl för utomhusbruk, vilket inte minst passade folkrörelserna som åtminstone i början hade konstant brist på lokaler för offentliga sammankomster. De var även relativt lätta att lära sig spela, så jämfört med ett stråkkapell tog det kortare tid för en blåsmusikkår att bli i spelbart skick. Vidare utgjorde musikkårer något modernt och urbant, och skilde sig påtagligt från de typer av musikkonstellationer som tidigare dominerat svenskt folkligt musikliv.

Först ut bland folkrörelserna att bilda musikkårer var de militärt nära skarpskytteföreningarna med start på 1860-talet, och ungefär samtidigt ökade antalet bruksföretag med egna kårer. Därefter sker samma utveckling inom nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen (främst Frälsningsarmén) och senare inom arbetarrörelsen. Även andra huvudmän än de här nämnda förekommer, liksom musikkårer som startats av musikerna själva utan att någon förening eller företag stöttat verksamheten. Det senare verkar dock vara en relativt sen företeelse.

Vid Leufsta bruk var det bruksföretaget som var huvudman för ortens musikkår, och de första spåren efter denna finns i en rapport som bruksförvaltaren Carl Lindberg skickade till brukets nytillträdde ägare, den 28-åriga arvtagaren Carl de Geer, daterat den 12 januari 1890.

”Blåsinstrumenten äro först för några dagar sedan komna till användning. Jag ansåg ej skäl få ut instruktion förrän efter Trettondehelgen, och har nu denne, en f.d. fältmusikant Sellgren här, som håller på med 12 st elever om qvällarna. Det tager nog sin rundliga tid innan dessa hinna lära sig läsa noter och blåsa skalor, och förr än dessa blifvit undangjordt är det ingenting att höra på för andra. När det en gång kommer så långt att eleverna kunna blåsa stycken så tänker jag att åtminstone alla icke läsare skola få glädje af att höra dem.”¹

Militärmusikern som anlätades hette Johan Fredrik Sällgren och hade nyligen pensionerats från Upplands regemente där han varit anställd

1. Rapport från bruksförvaltaren Carl Lindberg 1890-01-12, förvarad hos Lövstabruks hembygdsförening.

Leufsta bruks musikkår tillsammans med skottar. Bilden är tagen den 2 september 1904 av fotografen Julius Grape, som hade sin ateljé på Regeringsgatan i Stockholm. Bilden finns i Lövstabruks hembygdsförenings fotosamling och har där nummer 732.

som musiker sedan 1841, då bara 13 år gammal. På plats i Lövstabruk fick Sällgren fri bostad och betalt för antalet genomförda musiklektioner. Att formera en musikkår vid bruket visade sig dock vara lättare sagt än gjort, då intresset för att lära sig spela ett blåsinstrument och vara med i brukets musikkår var mycket begränsat bland brukets manliga befolkning. Även den medicinska expertisen vid bruket satte käppar i hjulen. I en rapport till bruksägaren 16 dagar efter den första rapporten beskriver förvaltare Lindberg situationen på följande sätt:

"Det är mycket svårt att här få ihop en musikkår. Vål bortåt 20 pojkar och ynglingar ha varit vidtalade och äfven försökt sig något, men nu ha vi endast 4 kvar som instruktören anser vara möjliga – några andra skulle nog duga; men ha klent bröst så att Lindstedt (brukets läkare / förf. anm.) förklarar det vara farligt för dem att blåsa. Någon verklig håg finnes knappast hos någon. Jag erbjöd nyligen tvenne st att gå och blåsa på dagsverke, och de hafva försökt, men voro odugliga. Fyra stycken

*finnes nu som kunna tillsammans blåsa ett par stycken, och det kan väl hända att när det börjar låta vackert, en eller annan kan blifva lifvad för att bli med. Wille man utlofva någon bestämd betalning så tror jag saken skulle gå lättare."*²

Bruksförvaltare Lindberg var uppenbarligen så bekymrad över att intresset att delta i musikkåren var lågt att han föreslog att öka motivationen med hjälp av betalning. I det här läget gällde det dels att förmå de fyra eleverna att inte hoppa av projektet, dels att hitta två till medlemmar till musikkåren. Tyvärr är det endast breven som bruksförvaltare Lindberg skickade som finns bevarade, så vad Carl de Geer svarade på frågan om betalning går därför inte att veta. Någon ersättning kan dock inte spåras i brukets räkenskaper, och med största sannolikhet blev det inte aktuellt med någon sådan. I stället användes

² Rapport från bruksförvaltare Carl Lindberg 1890-01-28, förvarad hos Lövstabruks hembygdsförening.

andra metoder, som Carl Broström, en av musikkårens medlemmar beskriver i en intervju drygt 50 år senare:

*"Men det var många av de äldre som började, men dom la av hastigt dom. Sen blev det några 14-15-åringar kvar, och gubben var sträng på oss, han ville ha det riktigt. Och vi ville ju helst sluta vi också, men då sa förvaltar Lindberg att skulle vi sluta skulle vi få avsked och på det viset måste vi gråta vi och blåsa och stanna kvar. Men när vi börja på å kunna så var det den allra bästa människan som fanns – vilde oss så väl."*³

Bruksförvaltaren Lindberg hotade alltså med avsked för att få till en musikkår. Kanske var det bara något som Lindberg hittade på för att skrämmas, men uppenbarligen tog det skruv. I nästa rapport där musikkåren nämns står det nämligen:

"Musiken skall i dag låta offentligt höra sig i skolsalen, blåsningen går nu någorlunda".⁴

Rapporten är daterad den 6 april 1890 (vilket var påskdagen), alltså mindre än tre månader efter att instruktören anlät till bruket och ca två månader efter den rapport där bruksförvaltaren Lindberg beskriver att det bara finns fyra elever kvar av alla de som prövat att vara med. Om blåsningen lät "någorlunda" får det ses som ett utmärkt betyg för musikkårens dåvarande medlemmar, då det i regel tar betydligt längre tid än två till tre månader att hantera ett blåsinstrument hjälpligt. Man får hoppas att publiken var förlåtande för felpspel och falska toner.

Påskdagen 1890 blev alltså den publika starten för Leufsta bruks musikkår och den första i en lång rad spelningar. Som brukets egen orkester spelade musikkåren givetvis i brukets egen regi. Carl Broström säger i den redan omnämnda intervjun att "vi var uppe vid herrgård där och spela jämt när baron Carl hade nå främmande" och i samma intervju nämner han spelningar på de stora midsommarfiranden som bruket anordnade

och på julfester för brukets skolbarn. Redan från början skulle dock musikkåren även komma att engageras av det lokala föreningslivet, och med tiden komma att spela i vitt skilda sammanhang.

Spelningar i den frivilliga försvarsrörelsens regi

De första dokumenterade spelningarna i föreningslivets regi var redan 1890, samma år som musikkåren bildades, då musikkåren deltog i en agitationsturné för försvarsfrågan - en fråga som var högt upp på den politiska agendan vid den här tiden. Bakom intresset för försvaret låg inte bara fruktan för invasion österifrån, utan även försämrade relationer till Norge som Sverige då var i union med. Kärnan i Sveriges försvar var ännu systemet med indelta soldater, sedan 1812 kompletterat med "beväringen" - en kortare militär värnplikt. Systemet ansågs av kritikerna vara föråldrat och med för lite resurser för att kunna utföra sina uppgifter. För att verka i opinionsbildande syfte för ett stärkt och moderniserat försvar bildades i maj 1890 Allmänna försvarsföreningen, vilket var en direkt fortsättning på organisationen Värnpliktens vänner. Redan från starten hade den nya föreningen 900 medlemmar, och skulle de närmaste åren växa dramatiskt, både medlemsmässigt och i antal lokalföreningar.⁵

1890, samma år som Allmänna Försvarsföreningen bildades, nådde föreningens opinionsbildning de norduppländska järnbruken. Tillställningarna hölls i folkskolesalarna i Lövstabruk, Tegelsmora (invid Tobo bruk) och Karlholms bruk. Den drivande kraften bakom opinionsmötena var löjtnant Carl Gustaf Lindberg från Vermlands regemente, tillika son till den redan omskrivne bruksförvaltaren, Carl Lindberg. Premiären på den lilla turnén skedde i Lövstabruk den 28 december 1890, och ett referat från det tillfället publicerades några dagar senare i Stockholms Dagblad. Den lilla artikeln återges här i sin helhet och är det första, men långt ifrån det sista, avtrycket som Leufsta bruks musikkår gjorde i dagspressen och ger en fin bild av hur dessa opinionsmöten gick till.

3. Intervju med Carl Broström av Lars Madsén 1942, förvarad hos Lövstabruks hembygdsförening.

4. Rapport från bruksförvaltaren Carl Lindberg 1890-04-06, förvarad hos Lövstabruks hembygdsförening.

5. Andrén, Nils - "Wärnad fred" i Försvar för frihet och fred - svensk säkerhetspolitik och totalförsvar (1990), ss. 12-16.

"På aftonen den 28 sistl. Dec. firades – skrives till St Dagbl. – vid Leufsta bruk i dess med lefvande växter och svenska flaggor smakfullt prydda skolsal en enkel och värdig försvarsfest, hvilken inleddes med "Finska rytteriets marsch", spelad af brukets musikkår. Sedan tonerna af densamma förklingar, bestogs talarestolen af bruksläkaren Lindstedt, hvilken i ett kortare föredrag för de talrika åhörarne tolkade festens mening samt framhöll åtskilliga beaktansvärda skäl för ett snart, tidsenligt ordnande av vårt försvar.

Sedan Runebergs "Vårt land" derefter deklamerats af s. m. kandidaten Hedmark, sjöngs en fosterländsk sång av en kvartett, hvarefter talarestolen bestogs av löjtnanten vid Vermlands regemente C. Lindberg, hvilken i ett längre, synnerligen sakrikt föredrag riktade åtskilliga talande skäl mot all slags försvarsnihilism, redogjorde för vår ställning och våra sannolika utsigter i händelse af ett utländskt krig, innan vårt försvar blifvit omorganiserat på ett tidsenligt sätt, och för den trängande nödvändigheten att snart få försvarsfrågan löst samt slutligen för sina åsigter, huru detta skulle ske med minsta kostnad och på bästa sätt för landet.

Sedermera omvexlande deklamation med sång, hvarefter församlingen, ackompanjerad av musikkåren, afsjög "Vår Gud är oss en väldig borg". Sedan hr. H till sist öfver de närvarande nedkallat den Högstes välsignelse och utbragt ett "Gud bevara konungen och fosterlandet", var den enkla festen slut."⁶

Den här typen av upplägg med fanor, tal av lokala företrädare, gemensam sång och ett längre anförande av en tillrest talare skulle komma att bli ett återkommande mönster för många av de arrangemang som musikkåren skulle spela på genom åren. Det är också mycket vanligt att det som skrivs i tidningarna om tillställningarna helt baserar sig på insänt material (som artikeln ovan är ett exempel på) som med största sannolikhet skickats in av arrangörerna. Den bilden som återges blir därmed den som arrangörerna själva har velat förmedla, på gott och ont.

Allmänna försvarsföreningens intensiva opinionsbildande skulle inom några få år ge frukt. 1892 genomfördes en övergripande försvarsreform som innebar att värnplikten förlängdes och att systemet med indelta soldater skulle avvecklas under en tioårsperiod, något som Allmänna försvarsföreningen såg som en stor framgång. Framgången till trots (eller möjligen på grund av den) inleddes nu en kraftig tillbakagång för organisationen som på sätt och vis nu uppfyllt sitt syfte. För musikkårens del har inga spelningar i föreningens regi kunnat spårats efter 1891.

Spelningar i skytterörelsens regi

Närbesläktad med Allmänna försvarsföreningen var den frivilliga skytterörelsen, men där den förra var inriktad på opinionsbildning var den senare mer praktiskt inriktad. Med start omkring 1860 bildades frivilliga skytteföreningar, kallade skarpskyttekårer, runtom i landet som en civil frivillig försvarsrörelse. Det var en rörelse i fosterländsk anda som samlade män från alla samhällsklasser och ville verka för ett stärkt folkligt försvar. För myndigheterna verkade denna folkbeväpning först närmast som ett inre hot mot rikets säkerhet, men det skulle inte dröja länge innan de i stället skulle välkomna och stödja initiativet. Rörelsen växte därefter kraftigt och skyttebanor kunde etableras på många platser. Efterhand började dock entusiasmen svalna och både antalet föreningar och skyttar minskade kraftigt och de kvarvarande föreningarna ändrade karaktär till att utgöra mer renodlad skytteverksamhet.

1889 fick rörelsen fastare former då Centralstyrelsen för Sveriges frivilliga skytteföreningar bildades. Under centralstyrelsen fanns en förbunds nivå, däribland Upplands skytteförbund, och inom förbunden fanns den minsta enheten – skytteföreningen, eller skyttegillet som de nu även kallades. De fastare organisationsformerna var framgångsrika för skytterörelsen, inte minst i Uppland. Vid Upplands skytteförbunds konstituerande i september 1893 ingick endast föreningar från fem orter; Uppsala, Enköping, Norrtälje, Husby-Långhundra och Älvkarleby, men på mindre än tio år hade förbundet växt till omkring 100

6. Stockholms Dagblad 1891-01-03.

föreningar, med omkring 6 000 medlemmar.⁷ Föreningarna anordnade i första hand skytteövningar och skyttetävlingar, men kunde också arrangera andra typer av aktiviteter såsom utflykter och föreläsningsverksamhet.⁸

Vid Lövestabruk bildades en skytteförening år 1900, vilken anslöt sig till Upplands skytteförbund, och en skjutbana anlades ungefär två kilometer öster om bruket. Blåsmusik var som regel en viktig del i skytteföreningarnas utåtriktade verksamhet, och Leufsta bruks musikkår skulle komma att spela både i den lokala skytteföreningens regi och för andra närliggande skytteföreningar. I en artikel i Upsala Nya Tidning från en skyttetävling i Skärplinge en söndag i september 1905 framgår det att det var musikkåren som stod för underhållningen, vid sidan av pang-panget. Skyttetävlingen pågick hela dagen, med undantag för uppehåll för gudstjänst. Artikelns avslutning får här illustrera tillställningens inramning.

"Prisutdelningen värkställdes af inspektör K. Björkman, Löten, hvilken till de närvarande riktade några ord i skyttesakens inträsse, hvarefter det hela afslutades med afsjungandet af "Du gamla, du fria". Ett fyrfaldigt lefve utbringades för konung och fädernesland samt för Ö. Löfsta skytteförening och dess ordf. till tack för lyckade anordningar till dagens fäst. Leufsta bruks musikkår underhöll med god musik under större delen af dagen, skrives till U. N. T."⁹

Referatet från skyttetävlingen 1905 är det sista spåret av en spelning i skytterörelsens regi för Leufsta bruks musikkår. Rörelsen kom senare att utvecklas till dels sportskytteföreningar och dels jaktskytteföreningar.

Spelningar i nykterhetsrörelsens regi

Från att brännvinstillverkningen tidigare hade varit under statligt monopol släpptes

7. Uppgifterna om föreningar och medlemsantal är hämtade ur artiklar i Enköpingsposten 1893-09-08 samt Tierps-Posten 1902-09-10.

8. Karlsson, Anund - Det frivilliga skyttets spridning i Sverige 1820-1965 : studier av tillväxt- och regressionsförlopp i en folkrörelse (1972), s. 41.

9. Upsala Nya Tidning 1905-09-08.

den under början av 1800-talet helt fri och konsumtionen ökade kraftigt. Som en reaktion på den utvecklingen växte en organiserad nykterhetsrörelse fram kort därefter. Drivande i rörelsen var personer inom statskyrkan och mest framgångsrik i nykterhetssträvandet blev kyrkoherden Peter Wieselgren som med skrifter och föredrag över hela landet blev rörelsens främste talesperson. 1837 bildades Svenska Nykterhetssällskapet, där Wieselgren var en central gestalt. Inte minst tack vare stöd ifrån kungen och prästerskapet kunde rörelsen växa snabbt och samlade inom några år omkring 100 000 medlemmar organiserade i lokala nykterhetsföreningar. Rörelsens främsta syfte var att avskaffa husbehovsbränningen, och när detta lyckades genom lagstiftning 1855 och 1860 dog rörelsen mer eller mindre ut.

1879 etablerades IOGT - Independent Order of Good Templars - i Sverige, vilket skulle komma att utgöra en nytändning för det organiserade nykterhetsarbetet. IOGT hade bildats 1851 i USA och krävde, till skillnad mot den äldre rörelsen, total nykterhet av sina medlemmar. Den första svenska logen (som lokalföreningarna kallades) bildades av baptistpredikanten Olof Bergström och rörelsen skulle inom kort komma att bli den ledande – men långt ifrån den enda – rikstäckande nykterhetsorganisationen i landet. Andra rikstäckande nykterhetsorganisationer var Blåbandsrörelsen, Templarorden (TO), Nationalgodtemplarorden (NGTO), och senare Nationaltemplarorden (NTO).

I Lövestabruk bildades en loge av IOGT i januari 1890, nästan exakt samtidigt som musikkåren bildades men utan något direkt samband. Logen fick namnet Leufsta Hopp, och skulle komma att bli mycket betydelsefull för musikkåren, och omvänt skulle musikkåren komma att bli mycket betydelsefull för Leufsta Hopp. Under flera decennier var musikkåren ett mer eller mindre stående inslag på logens fester och demonstrationer, och under en period var samtliga medlemmar i musikkåren även logemedlemmar. Även om just den saken inte skulle vara så länge var flera av musikkårens medlemmar djupt engagerade i logen. Närheten mellan musikkåren och logen bidrog troligen till att Leufsta Hopp, till skillnad från nykterhetslogerna i flera andra närliggande

bruksorter, inte gav sig på det kostsamma projektet att bilda en egen mässingssextett.

Av Leufsta Hopps protokoll kan man läsa sig till att de hade ett ambitiöst kulturutbud på sina möten, inte minst inom musikens område. Sång och musik nämns som inslag i många protokoll och under olika perioder fanns också en sångkör, en musikförening och en liten stråkensemble inom logen. Det bestämdes vid ett tillfälle 1892 att få musikkåren att spela på logens möten ("för att bringa större intresse för absolut nykterhet inom vår loge"¹⁰) men det finns däremot inga tecken i protokollen på att det blev så. Däremot skulle de alltså bli ett återkommande inslag på de utåtriktade arrangemangen, vilka under årens lopp skulle bli många. Första dokumenterade tillfället var på ett öppet möte som hölls i Lövstabruks skola i november 1891. Särskilda möten som var öppna för allmänheten, och inte bara för de egna medlemmarna, var något som logen höll regelbundet och där föredrag och musikinslag fungerade som ett sätt att locka besökare. I direkt anslutning till de öppna mötena hölls alltid ett ordinarie möte där de intresserade kunde avlägga nykterhetslöfte och bli inröstade som medlemmar.

En nykterhetsförenings verksamhet skulle vid den här tiden ha en högtidlig inramning. Blåsmusik var ett medel att nå dit, och ett annat att ha ett vackert standar. Pengarna till standaret kom delvis från logens medlemmar genom en insamling, men i huvudsak (med största sannolikhet) som en gåva från bruksägare Carl de Geer. När standaret var färdigt för invigning den 12 juni 1892 skedde detta först med samling i brukets skola. Därifrån tågade sällskapet upp till herrgården för att uppvakta Carl de Geer och sedan vidare till den egentliga festplatsen. Något förkortat återges här den artikel i Östhammars tidning som publicerades några dagar senare där invigningen beskrivs.

"Med musik och standar i teten tågade man därpå i slutna trupp till brukets hufvudbyggnad för att uppvakta friherre C. de Geer, som å trappan till karaktärsbyggnaden mottog den lilla truppen. Å logens vägnar presenterades nu standaret för friherre de Geer af

10. Leufsta Hopps protokoll 1892-01-17.

kakelugnsfabrikören Berggren, som äfven frambar de församlades tack till baronen för alltid visad vänlighet och frikostighet.

(...)

Sedan ett fyrfaldigt lefve åtföljdt af fanfarer utbragts för baronen samt ett par sångnummer afsjungits, marscherade man till herr Berggrens bostad. På gården därstädes var en löfklädd talarestol anbragdt och allt i öfrigt festpyrdt. Kaffe serverades, några musikstycken utfördes och en blandad kör afsjöngo en del sånger. Ett utmärkt nykterhetsföredrag hölls af kandidat Sundström från Uppsala."¹¹

Festplatsen för dagen var alltså gårdsplanen utanför kakelugnsfabrikör Carl Fredrik Berggrens och hans hustru Klara Berggrens bostad en liten bit utanför bruket. Gårdsplanen var en av de platser som återkommande skulle användas vid logens fester under en period. Paret Berggren hade båda varit med och grundat Leufsta Hopp och Carl Fredrik var under många år en av de ledande personerna i logen. Politiskt var han frisinnad, alltså liberal, vilket var vanligt bland de ledande personerna i den tidiga nykterhetsrörelsen. De liberala var en radikal politisk kraft i 1890-talets Sverige och stred bland annat för införande av en allmän och lika rösträtt, vilket på ett högst påtagligt sätt utmanade den rådande maktordningen. Politiska talare som bjudits in till Lövstabruk fick logi hemma hos paret Berggren, vilket ska ha varit en av anledningarna till att paret 1910 blev tvungna att flytta när bruket behövde en bostad för sin nya överskogsvaktare.¹²

Leufsta Hopp kom att bli den enskilda förening som anlätade musikkåren vid flest tillfällen, men var långt ifrån den enda nykterhetsföreningen som valde att ta med musikkåren på sina arrangemang. Även om det fanns andra verksamma musikkåror i Norduppland var Leufsta bruks musikkår den enda av sitt slag i sitt eget närområde (närmaste kollegorna fanns i Forsmark, ca 1,5 mil bort), där det däremot fanns gott om verksamma nykterhetsföreningar. Dokumenterade spelningar har påträffats i arrangemang av följande:

11. Östhammars tidning 1892-06-14.

12. Olarsbo, MaryAnn - Kan man idag förklara och förstå varför folkrörelserna uppstod i Lövstabruk? (1992), s. 18.

Leufsta bruks musikkår först i ett demonstrationståg i Lövstabruk. I bakgrunden syns en del av smedjan. Texten på standaret är suddigt men troligen står det "Bort med dyrtiden – Allmänt rusdrycksförbud". Enligt uppgift ska bilden visa en 1 maj-demonstration. Bilden finns i Lövstabruks hembygdsförenings fotosamling och har där nummer 300. Fotograf okänd.

- IOGT-logen Leufsta Hopp, Lövstabruk
- IOGT-logen Viktoria, Åkerby bruk – 6 km från Lövstabruk
- IOGT-logen Löfsta Borg, Skärplinge – 10 km från Lövstabruk
- Templet Hållnäs Trohet, Hjälminge – 15 km från Lövstabruk
- Templet Vikingen, Edvalla – 15 km från Lövstabruk
- Lövstabruks blåbandsförening
- Ingstarbo blåbandsförening, Ingstarbo – 6 km från Lövstabruk
- Elinge blåbandsförening, Elinge – 6 km från Lövstabruk
- Vavds blåbandsförening, Vavd - 9 km från Lövstabruk
- Hjälminge blåbandsförening, Hjälminge - 15 km från Lövstabruk

Arrangemangen utgjordes i första hand av nykterhetsfester och nykterhetsdemonstrationer – två typer av arrangemang som det sinsemellan är lite svårt att särskilja. Nykterhetsfesterna började nämligen ofta med

att man samlades vid en plats och att man därifrån tågade med musikkår och standar till festplatsen, där huvudnumret var ett anförande från en tillrest talare. Ett upplägg som lika gärna kunde benämnas som en demonstration, vilket det också gjorde ibland.

Spelningar i arbetarrörelsens regi

De tidigaste föreningarna som bedrev facklig verksamhet uppvisade starka yrkesprotektionistiska tendenser och en samarbetsvillig attityd i förhållande till arbetsgivarna. Från och med mitten av 1880-talet ändrade sedan fackföreningsrörelsen karaktär i socialistisk riktning, och bakom denna nyorientering stod den unga socialdemokratins inflytande. Den allmänna arbetarsolidariteten (övertygelsen om att vägen till en förbättring för den enskilde arbetaren gick genom hela klassens höjande) var det som kom att utgöra grunden för rörelsen. I och med nyorienteringen tog organisationsbildandet fart, och trots starkt motstånd växte rörelsen starkt. Vid de

Norduppländska järnbruken skulle det dock dröja till 1906 innan den första fackföreningen för järnarbetare bildades, vilket var i Karlholms bruk (även det ägt av de Geer). Föreningen skulle komma att möta mycket starkt motstånd från bruksföretaget, och försvann sedan i sviterna efter storkonflikten 1909.¹³

Arbetarrörelsens etablering vid Lövstabruk kan sättas i samband med att bruket 1917, efter nästan tre århundraden i de Geers ägo, såldes till det uppländska storbolaget Gimo-Österby bruks AB. Tiden under baronerna har beskrivits som arbetsam och hård men samtidigt lugn, och för arbetarna vid bruket innebar förändringen att delar av den trygghet de tidigare kunnat räkna med försvann.¹⁴ Samma sommar som försäljningen genomfördes bildades den första arbetarorganisationen vid bruket, en socialdemokratisk arbetarkommun (Leufsta Bruks Arbetarkommun), och inte långt därefter skulle tre fackliga organisationer bildas – en klubb under Metallindustriarbetareförbundets avdelning 238 Österby bruk, avdelning 51 av Upplands Lantarbetareförbund och avdelning 391 av Svenska Sågverksindustriarbetareförbundet, senare ombildad till avdelning 535 av Skogs- och flottningsarbetareförbundet.

1920-talet var en orolig tid på svensk arbetsmarknad, präglad av lågkonjunktur och konflikter, och vid Lövstabruk skedde det flera arbetsnedläggelser, både i form av lockouter och strejker. Hur och på vilket sätt som Leufsta bruks musikkår kom att agera vid denna konfliktfyllda och oroliga tid är på det hela taget inte känt. Klart är dock att musikkåren medverkade vid de 1 maj-demonstrationer som hölls vid bruket på 1910-talet och 1920-talet. Förutom vid 1 maj-demonstrationerna verkar musikkåren även ha spelat på andra arrangemang i arbetarrörelsens regi. I en intervju som publicerades i Upsala Nya Tidning 1988 minns den före detta bruksarbetaren Vilhelm Monie att musikkåren spelade "både vid

midsommarfesten, fackmöten och andra fester här i Lövstabruk"¹⁵. Vad det är för fackmöten som Monie refererar till har inte gått att spåra i källorna, men man får nog utgå ifrån att det var på fackföreningarnas publika arrangemang såsom fester och demonstrationer som musikkåren framträdde. I Lövstabruks Folkets husförenings uthyrningsdokumentation finns det noterat att brukets samtliga tre fackföreningar hyrt huset för att arrangera fester. Att musikkåren stod för musiken vid åtminstone några av dessa tillställningar får anses som troligt, inte minst eftersom flera av musikkårens medlemmar vid denna tid var organiserade i arbetarrörelsens organisationer.

Att brukets musikkår spelade på arbetarrörelsens arrangemang var inte helt okontroversiellt, och inom musikkåren fanns det en farhåga att baron de Geer inte skulle tillåta att instrumenten användes i sådana sammanhang. Sådant hade förekommit vid andra bruk där arbetarrörelsen etablerat sig och där instrumenten bekostats av arbetsgivaren. Något sådant påbud inkom dock inte från baronen och av allt att döma inte heller från brukets nya ägare.¹⁶

Spelningar i frikyrkornas regi

När bruksförvaltaren Carl Lindberg i januari 1890 rapporterade till Carl de Geer att brukets musikkår nu höll på att formas skrev han att när eleverna väl kommit lite längre i sin utbildning tänkte han sig att "åtminstone alla icke läsare skola få glädje af att höra dem." De "läsare" som Lindberg syftade på i sitt brev, och som han antydde inte skulle uppskatta musikkåren, var medlemmar i den religiösa väckelserörelse som spred sig över landet vid denna tid.

Frikyrkörörelsen är den äldsta av de stora demokratiska folkrörelserna och dess startpunkt brukar räknas till mitten av 1800-talet, även om det fanns betydligt tidigare föregångare. I Norduppland fick den fria andliga verksamheten fastare former 1863, då Norra Upplands Missionsförening bildades för att samordna missionsarbetet. Prästen Dennis Borg från Lövstabruk valdes in som sekreterare i den första styrelsen och föreningen ansågs från

13. Broström, Erik – Fackligt medlemskap i norra Upplands järnbrukssamhällen : En teoriprovande undersökning om järnarbetarnas fackliga organisering fram till och med 1929 (2006), s. 25.

14. Monie, Vilhelm – Minnen av Leufsta bruk 1900-1927 (2001), s. 152.

15. Upsala Nya Tidning 1988-08-02.

16. Intervju med John Broström av MaryAnn Olarsbo (1987), förvarad hos Lövstabruks hembygdsförening.

Ingstarbo blåbandsförening, en av de föreningar som arrangerade Leufsta bruks musikkår. Texten på standaret lyder: "Ingstarbo blåbandsförening No 11" / "I Guds kraft skola vi segra" / "18 4/2 91". Bilden finns i Lövstabuks hembygdsförenings fotosamling och har där nummer 2008. Fotograf okänd.

början som inomkyrklig och präglades av ett flertal "läsarpräster" som aktiva medlemmar. På 1870-talet gick flera av prästerna ut ur missionsföreningen och lämnade verksamheten i lekmännens händer. De frikyrkliga idéerna bröt därpå igenom och egna församlingar började bildas. En av dessa var Leufsta friförsamling (senare Österlövsta friförsamling, senare Österlövsta missionsförsamling), bildad 1878, och i närliggande Hållnäs bildades en friförsamling några år tidigare, 1867.¹⁷

Det finns ingenting som tyder på att musikkåren skulle komma att medverka vid församlingarnas gudstjänster eller kyrkliga förrättningar, och de första dokumenterade spelningarna i frikyrkorörelsens regi inträffade först på 1920-talets mitt, alltså ca 35 år efter att musikkåren bildades. Av flera olika

källor framkommer det att musikkåren då spelade på utflykter som arrangerades för söndagsskolebarn. Vid dessa utflykter (som kallades söndagsskolefester) samlades barn och föräldrar från hela socknen, varför det kunde bli stora skaror. I en minnesskildring av Yngve Monie av sin barndom i byn Imundbo beskriver han på följande sätt hur han upplevde musikkårens medverkande vid dessa tillställningar:

"De gästade våran by någon gång ibland. Jag minns dem särskilt från några söndagsskolefester som var anordnade i Missionshuset. Då blev det verkligen luft i luckan så väggarna bågnade och vi barn fruktade att taket skulle lyfta och segla bort över gårdet. Men vi blev mycket imponerade över den mäktiga musiken."¹⁸

17. Österlövsta Missionsförsamling 125 år - 1878-2003 (2003), ss. 4-7 och Hållnäs Friförsamling 1867-1917 (1918), s. 4.

18. Hämtat från hemsidan www.tomkat.se [2021-02-15]. Även publicerat i Lövstabuks hembygdsförenings medlemstidning Lövstabygden.

Citatet är lite unikt på så sätt att det är enda exemplet på en åhörars intryck av musikkåren som finns bevarat, vid sidan av ett fåtal ytterst kortfattade och till synes standardmässiga formuleringar i pressen om att musikkåren ska ha spelat "flitigt" och "förtjänstfullt". Trots en stor mängd identifierade spelningar och en ännu större mängd källor finns det alltså nästan ingenting som beskriver hur det faktiskt lät.

Även om det skulle dröja innan musikkåren skulle spela på frikyrkorörelsens egna arrangemang skulle dock rörelsen få stor betydelse för musikkåren redan från början. Detta i egenskap av anläggare av missionshus, som nyttjades av nykterhetsföreningarna för publika evenemang. Både Österlövsta friförsamling och Hållnäs friförsamling lät bygga ett flertal missionshus, och via olika källor har det kunnat spåras att musikkåren spelade i eller invid åtminstone sju av dessa - missionshusen i Elinge, Hjälmenge, Imundbo, Ingstarbo, Spjutbo (alldeles utanför Lövstabruk), Vavd och Österänge. Med missionshusen bidrog de fria församlingarna därmed på ett väldigt konkret sätt till att musikkåren kunde nå utanför sitt eget lokalsamhälle på ett sätt som annars inte skulle vara möjligt.

En musikkår i hela samhällets tjänst

Musikkårens medlemmar är borta sedan länge, och så även de människor som hade egna minnen av musikkåren. Förutom två intervjuer där medlemmar själva har fått berätta om verksamheten (den ena från 1940-talet och den andra från 1980-talet) har källorna som stått till buds i första hand varit bruksföretagets arkiv, olika föreningsarkiv och så artiklar i dåtidens dagspress (som för övrigt inte utkom dagligen, utan några gånger i veckan). Fram ur pressnotiserna, bruksräkenskaperna, föreningsprotokollen och de andra källorna träder en musikalisk institution som färgade inte bara sin hemort utan även bygderna runtomkring med mässingsmusik vid högtider, allvar och fest. En institution som bildades av bruksägarna under de Geers tid men som i mångt och mycket själva styrde över sin verksamhet. Den var en integrerad del av brukets kulturella infrastruktur, men framstår mer som knuten

till orten än till bruksföretaget. Den var på så sätt hela brukets musikkår och medverkade i evenemang med vitt skilda arrangörer.

Uppfattades det då som en motsättning av sin samtid att musikkåren ena veckan framträdde på Allmänna försvarsföreningens arrangemang, för att veckan efter engageras av den lokala nykterhetslogen? Eller för den delen att de samma år medverkade på frikyrkorörelsens söndagsskoleutflykter och arbetarrörelsens 1 maj-demonstration? Nej, troligen inte alls. Några uppgifter som antyder något sådant har inte framkommit i källorna. Musikkåren var den enda av sitt slag i sitt närområde och var i samspel med hela sin omgivning. Roligare så.

Artikeln baserar sig på en kommande bok om Leufsta bruks musikkår, planerad att ges ut 2027. Jag som skrivit artikeln arbetar till vardags som verksarkivarie på Statens musikverk och har tidigare bland annat arbetat som arkivarie på Leufsta Bruksarkiv i Lövstabruk där mycket av arbetet med boken har bedrivits. Om du som läsare har uppgifter om musikkåren (kanske ett fotografi i familjealbumet där musikkåren finns med?), kontakta mig gärna på erik.brostrom@hotmail.com.

En ram till rullbanden: Studio 55, musik-Uppsala och DIY-kultur

I arkivet står numera ett par hyllor med inspelningar på rullband från Studio 55. Att lyssna på dem ger en inblick i vilka artister och vilka genrer som var aktuella i Uppsala med omnejd under 1980- och 1990-talen. Olika former av rock samt jazz eller blues var stora samtidigt som det fanns många lokala körer och folkmusikgrupper. Rullbanden kan säga en del på egen hand, men för att förstå dem bättre behöver man känna till sammanhanget de uppkom i. Med denna text vill jag alltså försöka skapa en ram åt Studio 55 och inspelningarna, som finns här på arkivet och förhoppningsvis snart kommer vara tillgängliga i digital form.

Studio 55

En naturlig plats att börja är studion där inspelningarna blev till. Studio 55 grundades 1979 av Tomas Eriksson och två medgrundare och hade sina lokaler vid Vattholmavägen, där den delade byggnad med en möbelaffär. I augusti 1980 blev Studio 55:s lokal ett oavsiktligt offer i anlagda bränder riktade mot två av Uppsalas möbelaffärer. Studion och allt material totalförstördes och då studion brann ner hade bara en enda skiva spelats in. De blev alltså tvungna att bygga upp hela verksamheten på nytt. De hittade nya lokaler i Fålhagen och ett år efter branden utlyste Eriksson en musiktävling via Uppsala Nya Tidning för att återuppliva aktiviteten i Studio 55. Den kallades "Rock -81" och amatörmusiker från Uppland tävlade om att få en singel inspelad gratis av Studio 55. Enköpingsbandet Foxy vann och de två låtarna de spelade in finns kvar bland arkivmaterialet på Folkrörelsearkivet. Förutom inspelningstekniken erbjöd Studio 55 även replokaler, kurser, instrument samt allehanda stöd och råd inom musik. 1983 tillkom en enklare workshop där musiker kunde öva och

göra billigare demos på egen hand. Priset per studiotimme hölls lågt så att musikerna skulle ha råd att ta sin tid med inspelningen, eftersom Eriksson ville att Studio 55 skulle vara "ett Musikerns hus".

Denna vision verkar ha gått i uppfyllelse; Eriksson fick spela in åt många Uppsalaband och i arkivet finns över 400 rullband inspelade mellan åren 1980-1995. Samma år som Foxy började spela in i Studio 55, 1982, bildade Eriksson dessutom ett eget skivbolag. Den första skivan som spelades in och gavs ut av Studio 55 var synthalbumet "Mr. Gizmo" av Per Andreasson, som även den finns bevarad i arkivet. Verksamheten fortsatte fram till mitten av 1990-talet. Uppsala Nya Tidning uppmärksammade de nya skivorna som kom ut, exempelvis med band som The Sleep, Watermelon Men och Steve Eastside Band. UNT skrev om dessa att "alla tre plattorna bygger på i stort sett traditionell rock där spelglädjen betyder mycket."

Bara av att lyssna på banden förstår man att rock var den största genren hos Studio 55, men informationen om själva artisterna är knapphändig. Det är troligt att många hade sitt ursprung i Uppsala. Exempelvis Fyrisbandet och Uppsala Missionsförsamling är uppenbarligen lokala. I UNT finns också uppgifter om vissa av Studio 55-bandet i samband med spelningar och därav kan vi veta att bland annat rockbanden Watermelon Men, Hansa Band, och Hardda Ku Hardda Geit hade ursprung i Uppsala. Även Good Morning Blues och Pensacola Lighthouse Orchestra var Uppsala-grupper och de spelade in flera jazz- och bluesskivor hos Studio 55. Dessutom fick lokala körer och studentnationernas orkestrar sin musik inspelad. Bland rullbanden går det alltså att hitta pop, jazz, synth, körsång, folkmusik, spex, musikal och såklart en mängd rockvarianter.

Folkrörelsearkivet har övertagit ansvaret för Studio 55; ett arkiv på cirka 50 hyllmeter som till stora delar består av ljudinspelningar på rullband, kassetband, DAT med mera. Samlingen levererades till arkivet i slutet av november 2021.

Uppsalas musikliv

Genom sitt stöd till lokala musiker var Studio 55 en viktig del av musikvärlden i Uppsala. De gjorde det möjligt för de lokala banden att producera och ge ut sin musik. Skivorna de producerade fångades i sin tur upp av UNT:s rapporteringar om lokala musikhändelser. Lokaltidningen var tydligt en viktig pelare i Uppsalas musikliv, eftersom den uppmärksammade evenemang, lokala artister och skivsläpp. Dessutom gav den förstås möjlighet för musiker och arrangörer att själva annonsera spelningar och andra event, som Studio 55 till exempel gjorde då de utlyste "Rock -81"-tävligen.

När det kommer till spelningar var Musikforum en viktig pelare för musiken i Uppsala och kompletterade på så sätt Studio 55:s och UNT:s roller. Det grundades som en ideell förening 1972 i syfte att tillgängliggöra musik ur alla genrer till ett lågt pris och ge utrymme till lokala musikakter. De anordnade studiecirkel i musik och arrangerade spelningar där både lokala och inresta band uppträdde. När Musikforum flyttade till Slottskällan, vid Svandammen, 1985 kunde de öka utbudet och höll föreställningar varje kväll i veckan. Flera Studio 55-band uppträdde på Musikforum, exempelvis Steve Eastside Band, Good Morning Blues, Die Cast, och Rampljud stod med på programbladen under 1980-talet.

Pensacola Lighthouse Orchestra släppte till och med en liveskiva från Musikforums scen, inspelad och utgiven av Studio 55. Tillsammans utgör Musikforum, Studio 55 och till viss del UNT exempel på de livgivande institutionerna i Uppsalas musikliv under slutet av 1900-talet.

Musik som folkrörelse: DIY-kulturen

Förutom att se Studio 55 som en del av musik-Uppsala kan det vara användbart att se på den ur ett ännu bredare perspektiv, som del av rörelser och idéutbyten som utspelade sig både i övriga Sverige och internationellt. Exempelvis passar Studio 55 in som del av kulturen kring självständiga studios och skivbolag, vilket var en del av den större "gör-det själv"-rörelsen, eller do-it-yourself (DIY) på engelska.

Ron Eyeran och Andrew Jamison har beskrivit den svenska musikrörelsen i boken *Music and social movements*. Rörelsens storhetstid var under 1970-talet och den innebar en renässans för folkmusik och politisk musik där anti-imperialism och kritik av konsumtionssamhället var de viktigaste budskapen. Dess praxis var småskaligt icke-kommersiellt musikskapande, i form av till exempel egna inspelningsstudior, konserter och evenemang för välgörenhet. Intresset för rörelsen slocknade ut under 1980-talet/1990-talet, då

Studio 55 främst var verksam, och därmed förstås den antagligen bäst som en förhistoria till Studio 55. Musikforum passar dock väl in i beskrivningen av den svenska musikrörelsen; på förstasidorna av deras medlemstidning hittar man till exempel slagorden: "Musik och politik hör ihop. Stöd de förtryckta folken - för det arbetande folkets kultur. Bekämpa imperialismen - försvara de demokratiska fri- och rättigheterna." Studio 55 har däremot sin plats i den svenska musikrörelsen i egenskap av att vara en småskalig studio för inspelning och utgivning i DIY-anda. Det är svårt att veta om Studio 55 aktivt anslöt sig till musikrörelsens politiska budskap om anti-imperialism och anti-konsumtion, men grundandet av studion var i alla fall indirekt resultatet av en större rörelse.

Internationellt har DIY i sin tur sitt ursprung i punk- och indiemusik, bland annat i Storbritannien, men do-it-yourself-filosofin har ännu längre rötter. Andy Bennett och Paula Guerra, författare till boken *DIY Cultures and Underground Music Scenes*, menar att rörelsen började i sammanhanget hemreovering i början av 1900-talet, men fick en ökad innebörd under 1950-talet inom den situationistiska rörelsen. Detta var en internationell politisk och konstnärlig rörelse som ägnade sig åt att kritisera det kapitalistiska konsumtionssamhället, bland annat genom motkulturell konst. Kärnan i DIY-andan var helt enkelt att skapa saker själv, utan formell träning och utan professionell inblandning. Alltså var DIY ett effektivt sätt för situationisterna att ifrågasätta den rådande kulturen och maktordningen i samhället. För just Studio 55 var dock syftet med att driva en inspelningsstudio kanske inte marxistisk samhällskritik, men idén om småskaligt och självständigt konstskapande hade sitt ursprung i den situationistiska rörelsens filosofi, enligt Guerra och Bennett.

Musikens specifika DIY-kultur utvecklades dock i och med uppkomsten av punk- och indiemusik under senare delen av 1970-talet. DIY-musiken var till en början en politiskt präglad rörelse med målet att ifrågasätta samhället genom att skapa sin motkulturella musik, enligt situationisternas tradition. Allteftersom punken förändrades och så småningom gav upphov till indierörelsen hade DIY:s innebörd skiftat. *The Bloomsbury*

handbook of popular music and youth culture förklarar att "Postpunk companies, often started by musicians or by record shop owners, saw independents as a means of reconciling the commercial nature of pop with the goal of artistic autonomy for musicians." Inom indiemusiken handlade DIY alltså främst om att befria konstnärer från de kommersiella kraven på musiken. Poängen var inte nödvändigtvis att utmana den etablerade musiken, som punken hade gjort, utan att karva ut sitt eget utrymme i musikvärlden och det tycks ha varit exakt denna anda som Studio 55 verkade i. Dessa idéer lade grunden till trenden att musiker tog initiativ till egna små studios, skivbolag, eventlokaler, med mera, världen över. Som ett resultat blev det lättare att skapa musik utanför storstäderna och de etablerade företagen. Bennett och Guerra skriver att i takt med DIY-idéns spridning började ungdomar se musikproduktion som ett möjligt yrke. Studio 55:s historia är ett perfekt exempel på denna utveckling: studion var en tillgänglig väg för okända lokala artister som ville få sin musik inspelad och utgiven och genom initiativ som "Rock -81" uppmuntrade och stöttade Studio 55 Uppsalas unga musiker.

Avslutning

Studio 55 är alltså en del av Uppsalas musikhistoria som en av flera organisationer, personer, platser med mera som utgjorde Uppsalas musikliv under slutet av 1900-talet. Studion gav lokala band, nationsorkestrar, missionsförsamlingar och körer (med mera) chans att få sin musik inspelad och utgiven. Den är också ett exempel på bredare, internationella utvecklingar som skedde vid samma tid, nämligen DIY-kulturen och indiemusiken. Jag har försökt ge arkivmaterialet en sorts ram genom att visa några olika sammanhang som är användbara för att förstå Studio 55:s samling av inspelningar. Med det sagt finns det fortfarande många fler möjliga sammanhang som Studio 55 kan passa in i och mycket mer att hitta i arkivmaterialet.

Den tidiga Kooperationen

Kooperativa Förbundet bildades 1899 och var redan från början politiskt obundet, liksom idag. Det kom dock snart att förknippas med arbetarrörelsen och konsumentkooperationen sågs länge som dess tredje ben vid sidan av fackföreningsrörelsen och socialdemokratin. Men vid själva grundandet var en minoritet av ombuden socialdemokrater. Något fler var liberaler och fyra av ombuden var konservativa. Kooperativa idéer var på frammarsch och sedan en tid tillbaka hade både konsument- och producentkooperativ verkat i Sverige på olika sätt.

Redan under vikingatiden fanns kooperativa system som kallades "felag". Man utrustade ett skepp tillsammans, plundrade tillsammans och delade på bytet – eller på förlusterna om tåget misslyckades. "Felag" kunde också handla om andra former av kompanjonskap.

I de medeltida landskapslagarna kan vi läsa noggranna beskrivningar av hur till exempel "lagkvarnar" fick eller inte fick anläggas. Dessa ägdes gemensamt av bönder till skillnad från krono- och tullkvarnar, eller skattekvarnar vilka i regel ägdes av en ensam bonde.

På landsbygden fungerade byalagen under århundraden som kooperativ där man tillsammans beslutade om gemensamma saker som allmänningar, vägar och fiskevatten. De traditionella byalagen försvann i och med skiftesreformer som sprängde byarna, men man hittade andra samarbetsformer.

Sockenmagasinen

De äldsta föreningarna i Folkrörelsearkivets bestånd är sockenmagasinskassorna som bildades i mitten av 1700-talet och var formellt verksamma i ungefär 200 år. I sockenmagasinen förvarade bönderna spannmål och utsäde för att användas under nödår. Man kunde vid behov låna ur magasinen mot ränta. Ofta användes ränteöverskottet till att bekosta fattigvård, skola och andra gemensamma utgifter.

Senare utvecklades magasinsskassorna till penningfonder och ur dem uppstod dels de kooperativa jordbrukskassorna, dels de lokala sparbankerna. Samarbeten fortsatte dock i lantbruksföreningar.

Under 1800-talets senare del gick ofta bönder ihop för att göra gemensamma inköp av till exempel foder och gödsel och på så sätt få ner priserna. Dessa föreningar var föregångare till den stora organisation som idag heter Lantmännen och ägs gemensamt av 17 000 lantbrukare. Från början rörde det sig mest om konsumtion men snart inbegreps även produktion då man började förädla sina jordbruksvaror i gemensamma anläggningar som mejerier, brännerier och slakterier.

Kappen i Örsundsbro

I Örsundsbro öppnade 1850 Sveriges första kooperativa butik, i folkmun kallad Kappen. Det var efter initiativ av landshövding Robert von Kraemer, själv med sommarresidens i trakten, som den kom till. Lagunda och Hagunda Häraders Varuanskaffnings Aktie-Bolag var det officiella namnet. Det var en kombination av konsument- och producentkooperativ; organiserad byteshandel i stor skala, kan man säga.

Handelsmuseet Kappen i Örsundsbro. Här låg Sveriges första kooperativa butik, öppnad 1850. Foto: Lagunda Hembygdsförening.

Bakgrunden till bolagets tillkomst var en blandning av skördarnas utfall, städernas handelsmonopol och lokalbefolkningens traditioner med (illegal) frihandel. Trots att Örsundsbro låg inom tre mil från både Enköping och Uppsala hade man sedan århundraden tillbaka bedrivit byteshandel. På höstarna kom skärgårdsskutor från Roslagen dit och man bytte till sig saltad fisk, en tunna strömming mot en tunna säd. Vintertid drog foror upp till Bergslagen där man bytte till sig järnvaror mot spannmål.

En bit in på 1800-talet hade frihandeln stramats åt, samtidigt som Bergslagen var på tillbakagång då järnhanteringen inte längre kunde konkurrera med England. Där kunde man inte längre köpa sin mat i samma utsträckning utan folk var tvungna att odla själva.

Missväxt följt av överflöd

Åren 1844-1845 slog skördarna fel och fattigdomen bredde ut sig. Många svalt och bönder blev skuldsatta. När de följande åren istället gav mycket goda skördar, blev det i sig ett problem. Det blev svårt att avsätta spannmålen och särskilt när bönder fort ville bli kvitt sina skulder, dumpades priserna. Rospiggarna kunde nu kräva två eller tre tunnor säd för en tunna fisk. Det var i detta skede von Kraemer agerade.

Sverige hade 1848 fått en aktiebolagslag. Om man bildade ett bolag och gjorde stora inköp gemensamt, kunde man dels få ner priserna, dels få bättre eller åtminstone jämnare betalt för spannmålen. Det var inte tillåtet att bedriva öppen handelsbod, så endast aktieägare kunde komma ifråga. För att få med sig så många som möjligt, blev lösningen att erbjuda mindre andelar av aktier.

En tillfällig succé

En aktie i bolaget kostade 20 kronor men det räckte med en åttiondels aktie för att kunna vara med. På så sätt kunde även torpare, backstugusittare och soldater inkluderas. Kungörelser om bolaget spreds i kyrkorna. Prästerna var ju också bönder så de satt i samma båt. Bolaget blev en succé. Första året tecknade sig 113 personer för andelar och det ökade följande år.

Ett genombrott kom 1853 när 132 nya medlemmar tillkom. Det året omsatte bolaget

32 000 riksdaler och man inköpte 425 tunnor saltad fisk, 692 tunnor kalk, 500 tunnor salt, 132 tunnor tjära, 188 000 spikar, 124 liar och 64 plogar, bara för att nämna något. År 1856 inköptes en ångbåt för 23 000 riksdaler. Då kunde man fästa stora pråmar efter den och frakta varor smidigt. Allt såg ljust ut, men tyvärr skulle det inte vara så länge.

Nedgången

Att bolaget inte blev långlivat berodde på flera saker. Krimkriget var en orsak. Spannmålspriserna steg och det blev högkonjunktur för bönderna. Ett brännvinsbränneri startades som förbrukade närmare 3 000 tunnor råg årligen. Det gav stor vinst och man glömde bort bolaget i yran.

Ångbåten och förbindelsen med huvudstaden hade även en baksida. Folk åkte med den till Stockholm och gjorde sina inköp där. Lojalitet är A och O för kooperativa rörelser. Omsättningen sjönk på några få år till bottennoteringen 2 700 riksdaler 1860. En ny föreståndare lyfte verksamheten men sedan kom näringsfrihetsreformen 1864 och konkurrerande handelsbodar öppnades.

Kappen hade öppet bara en dag i veckan, då man kunde hämta beställda varor. Dagliga inköp gjordes i någon av de två andra butikerna. Genom att bredda sortimentet lyckades man hålla liv i rörelsen under 1870-talet men mot slutet gick det inte längre och verksamheten lades ner 1881. Idag finns handelsmuseet Kappen i Örsundsbro, i ett likadant magasin och på samma plats i hamnen som den första boden. Det drivs av Lagunda hembygdsförening och har öppet sommartid.

Producentkooperativ

Andra tidiga exempel på producentkooperativ är diknings- och sjösänkningsföretag som bönder gick ihop om för att utöka den odlingsbara marken. Avelsföreningar och djurförsäkringsföreningar är andra former av samarbeten som syftade till att minska den enskilda medlemmens ekonomiska börda och risk med djurhållningen. När jordbruksmaskinerna blev avancerade och dyra, var det även vanligt att man ägde dem gemensamt och lät dem vandra mellan gårdarna.

Tröskning med lokomobil som dragkraft u å. Foto: Tierp Företagarförening.

I slutet av 1800-talet började biodlare gå samman. Uppsala Biodlareförening grundades redan 1888, senare tillkom andra runt om i Uppland och ett länsförbund bildades 1917.

Tidig konsumentkooperation

Redan 1867 bildades Uppsala Arbetares Konsumtionsförening. Initiativtagare var typografen A. V. Lindberg, skrothandlaren F. E. Björk och den originelle skomakarmästaren S. A. Hägg, senare ihågkommen för sin positiva inställning till fackföreningar. En butik öppnades i oktober 1868 i Björks fastighet vid Vaksalagatan 12. Omkring 100 medlemmar hade tecknat andelar om sammanlagt 800 kronor. Dock uppstod motsättningar och butiken drabbades av svårigheter redan följande år. I mars 1871 upplöstes föreningen.

I länet tillkom i mitten av 1870-talet Alunda socken handels AB och Östhammar-Börstils hushållsförenings AB. Båda dessa kooperativ upphörde också efter några år.

Ringrörelsen

Ett märkligt fenomen som uppstod på 1880-talet var den s. k. Ringrörelsen, vilken räknas till den liberala arbetarrörelse som föregick den socialistiska. Det var "Brännvinskungen" L.O. Smith som låg bakom den. Förutom föreningen "Avsky krogen!", vars syfte var att folk istället för att gå på krogen skulle köpa sprit i parti av

honom och dricka hemma, pläderade han också för en kooperativ rörelse.

"Arbetarnes ring" skulle träffa avtal med handlare att lämna rabatter vid kontant betalning. Även arbetarbanker och självhjälpsföreningar ingick i planerna. Ringrörelsen drog fram som en löpeld över Sverige under 1883 och ett par år framåt. I Uppsala hade man runt 400 medlemmar. En fest i Kronparken i juli 1884 lockade 5 000-6 000 besökare.

Då anbuden från handlarna var få, beslöt föreningen att starta en kooperativ affär. Man hyrde en lokal vid hörnet Kungsgatan-Smedsgränd och medlemmarna turades om att stå bakom disken. Affären gick dock dåligt och likviderades efter ett halvår. Sommaren 1885 avsomnade också ringen.

Ringrörelsen nådde även Enköping och Alunda men verksamheterna där torde ha avstannat redan på planeringsstadiet.

Nya tag med ny lag

År 1895 kom lagen om ekonomiska föreningar. Tidigare hade alla kooperativa försök vilat (och fallit) på aktiebolagsformen. Även om ett aktiebolag kan drivas som ett kooperativ, är dess grundidé att satsat kapital ska förräntas och delas ut till aktieägarna. En fungerande konsumentkooperation bygger på att överskottet förvaltas som gemensamt föreningskapital – eller blir till återbäring på gjorda köp.

I länet var Dannemora Konsumtionsförening först, bildad 1898. Den gick dock med förlust och upplöstes efter ett par år. Ett nytt försök gjordes 1907 men det blev också kortlivat. Bättre gick det för Fanna Handelsförening i Enköping som startade 1899. Den gick visserligen i konkurs 1911 men startade genast på nytt under namnet Fanna nya handelsförening.

Denna förening slogs 1923 ihop med Enköpings Kooperativa Handelsförening, bildad 1910, under namnet Konsum Enköping. Idag ingår det i Coop Östra. Oavsett namn rör det sig om obruten konsumentkooperation i Enköping sedan 1800-talet.

1900-talets första år

Uppsala arbetares konsumtionsförening "2.0" bildades 1900, alltså med samma namn som den förening som lades ned 1871. Vid det konstituerande mötet i mars talade KF:s dåvarande sekreterare G. H. von Koch och framhöll att föreningens livsprincip måste förbli kontantförsäljning och kontantinköp. Detta tycks ha fungerat till en början.

Första butiken öppnades i juli på Drottninggatan 12. Omsättningen ökade hastigt och 1905 öppnades en filial i Kungsängen och 1908 en till i Eriksdal samt ett bageri på Svartbäcksgatan 22. Trots en omsättning

i stigande redovisades en förlust detta år. Orsaken var främst att man inte tillämpat kontantsystemet utan lämnat varor på kredit.

Under storstrejken 1909 fick man svårt att kräva in utestående fordringar och man lämnade även ut varor till självkostnadspris i vissa fall. Från åren 1910-1915 finns ingen information om föreningen. Men verksamheten fortsatte därefter fram till 1919, dock med en så omfattande kredithandel att det blev ohållbart och man tvingades upphöra.

Vidare utveckling

Två år senare bildade fackföreningsmannen Otto Ottander ett samköpslag i eget namn med stöd av Uppsala stad. Det blev snabbt en alltför stor rörelse för en privatperson att ansvara för och 1923 gick man in under KF:s paraply och bildade Konsum Uppsala.

Redan tidigare hade två kooperativa matlag bildats i Uppsala som blev tämligen varaktiga. Kooperativa föreningen Ambrosia, 1904-1951, som vände sig till studenter, och Linnéa, 1907, som utvecklades till en restaurang och 1948 uppgick i Konsum Uppsala.

På flera andra håll i länet bildades under 1900-talets första år olika kooperativa föreningar. Många var verksamma endast en kort tid, till exempel Tierps södra konsumtionsförening som grundades 1906

Tierps södra konsumtionsförenings butik i Gryttjom 1906-1910. Foto: FAC.

men gjordes om till aktiebolag 1910 och sedan övertogs av en privatperson. Andra etablerade sig och kan sägas finnas kvar i någon form inom Coop än i våra dagar. Öregrund, 1904, Grillby, 1905, Marma, 1906, är sådana exempel. På 1910-talet och framåt fortsatte utvecklingen.

Kooperativa kvinnogillen

Den kooperativa kvinnogillesrörelsen kom att få stor betydelse för den framväxande konsumentkooperationen. I början hade de emellertid inte så mycket att säga till om och rörelsen kom på många håll av sig, för att ta fart igen först på 1920- och 1930-talet. Det var KF-pionjären Martin Sundell som insåg att kooperationen behövde kvinnorna för att lyckas. Kvinnorna stod för inköpen till hushållen och deras varukännedom var viktig för att butikernas utbud skulle hålla god kvalitet.

Han startade det första kvinnogillet i Eskilstuna 1906 och året efter tillkom fler, bland annat ett i Upplandsbodarna. Samma år bildade han och hustrun Ester det Kooperativa Kvinnogillesförbundet. Sekreterare där var Agnes Jonsson som kom att bli dess stora agitator, som själv grundade 200 gillen runt om i landet. I Enköping bildades ett 1908, detta kom att bli livaktigt och fanns kvar så länge gillena var verksamma.

Skutskär

Från Bodarnes Kooperativa Kvinnogille har vi endast en fana i våra samlingar. Det finns ingen information om vad de ägnade sig åt. Utifrån fanan vet vi bara att gillet stiftades 2 november 1907 och att fanan invigdes 25 april 1908. Det enda vi i övrigt vet är att de, tillsammans med gillet i Ytterharnäs (bildat 1909) var med och startade kvinnogillet i Skutskär 1928, vilket de även uppgick i tio år senare.

I Upplandsbodarna fanns konsumtionsföreningen "Allians" (1906) och i Ytterharnäs "Framtid" (1907). Båda gick 1926 upp i Konsum Skutskär, vilket i våra dagar hör till Coop Mitt. I mars 2026 avvecklas dock Konsum i Skutskär efter 120 år.

Vi känner till att gillet i Ytterharnäs bildades 1909 genom att det återbildades 1924. De hade då ett saldo på 51 kr 82 öre sparat i Konsumtionsföreningen Framtid och 12 kr 75

öre i en kooperativ mjölkförening, vilket de fick tillbaka. Gilllets tidigare verksamhet hade tydligen upphört efter bara några år.

Diskriminering

En stor anledning till att de kooperativa kvinnogillena fick en så trög start var att de inte fick något vidare stöd från konsumentföreningarna. Dessa var i regel helt dominerade av män. Principen en medlem, en röst, som är central för KF, innebar vid denna tid en man, en röst. Kvinnorna var diskriminerade här på samma sätt som i samhället i stort. Ändå förväntades de verka för konsumentkooperationen. De skulle värva nya kunder till Konsumbutikerna, förutom att själva utgöra en lojal kundbas.

I gillena fick kvinnorna lära sig föreningsliv och utveckla sina kunskaper inom varukännedom. Men de ägnade sig åt annat också. Nykterhet, politik och inte minst frågan om kvinnlig rösträtt var högaktuella ämnen för dagen. Detta ogillades av männen i konsumentföreningarna. De skulle ägna sig åt kooperationen enbart, inte åt kvinnofrågor. När en del kvinnor, med sina expertkunskaper, klagade över kvaliteten på varorna i någon Konsumbutik, kunde stämningen rent av bli hätsk. Kvinnogillena reducerades till supporterklubbar i detta första skede och många tappade helt enkelt modet.

Enköping

Det fanns undantag och Enköpings Kooperativa Kvinnogille är ett sådant. Det grundades vid ett möte i december 1908 arrangerat av Fanna Handelsförening och Enköpings Arbetarekommun och med Agnes Jonsson som ordförande. Till första ordförande i gillet utsågs Mathilda Johansson som var med i Arbetarekommunen.

Av protokollen från gillet framgår att kvinnorna i Enköping var inkluderade på ett sätt som inte var vanligt på andra håll. Kanske inte så konstigt då Mathilda Johansson även beklädde posten som Arbetarekommunens ordförande en tid 1910-1911.

Det är tydligt att kvinnorna i gillet var politiskt medvetna och aktiva. Gilllet var en självklar del av arbetarrörelsen i Enköping. I handlingarna framkommer ett nära samarbete med dess olika grenar. På ett möte i januari 1909

Fanna Handelsförening, Enköping, u. å. Foto: Uppsala Konsumtionsförening.

diskuteras nykterhetssaken och mötet avslutas med sjungande av Internationalen.

En viss självständighet gentemot Kvinnogillesförbundet kan också skönjas. Vid insamlingar och kampanjer vägs noggrant nyttan av dem innan beslut tas. Man köper hellre andelar i Folkets Hus-föreningen än prenumererar på tidningen Kooperatören, den finns ju ändå i butiken i Fanna. Tidningen Morgonbris, som från 1909 blev ett organ för S-kvinnorna, prenumererar man däremot på, 10 ex i månaden att dela ut till hugna läsare.

Samarbeten

Redan 1909 deltar gillet i Första maj-tåget. Året efter inbjuds styrelsen till ett möte med Fanna Handelsförenings styrelse. När Enköpings Kooperativa Handelsförening tillkommer, hålls regelbundna möten där alla tre föreningar deltar. Kontakter knyts också med andra gillen, bland annat i Sala och Västerås. Elin Pettersson, som kom att bli mångårig ordförande, utses till kongressombud. Under dessa år har gillet konstant ungefär 30 medlemmar som träffas för möten två gånger i månaden.

Det är inte otänkbart att den omständigheten, att det fanns två konsumentföreningar i Enköping, hade betydelse för gillet starka ställning här. Männerna i respektive förening var nog angelägna om att behålla kvinnornas stöd, då det tillförde så mycket. Hursomhelst är det tydligt att inga konflikter förekom och att kvinnogillet i Enköping ägnade sig åt mer än bara Kooperationen.

Aktiviteter

Gillet anordnar basarer, fester, gökaftnar och paketauktioner. Sommartid hyrs karamellståndet i Folkets Park. Allt detta ger klirr i kassan. År 1914 deltar gillet i ett opinionsmöte om Amaltheamännens frigivande. 1916 hålls en kurs i dyrtidshushållning som lockar 100 personer. Året efter köps andelar för 50 kronor i Kooperativa Syfabriken Linnéa i Stockholm.

I årsberättelsen för 1918 står att de inte gjort något alls på grund av "de bistra tiderna". Men 1919 ordnas två familjefester och två basarer. Den första basaren hålls tillsammans med logen Ariel av Nykterhetsorden Verdandi, den andra även med Enköpings Vänsterkommun.

Till saken hör att gilletts första ordförande, Mathilda Johansson, ingick i vänsterkommunen då.

Gillet existerade till 1969, då alla kvinnogillen ombildades till konsumentgillen och männen släpptes in. Året innan hade KF ändrat stadgarna och öppnat för personligt medlemskap, istället för ett medlemskap per hushåll, vilket gett kvinnor brett tillträde till konsumentföreningarna. I mitten av 1980-talet hade gillena spelat ut sin roll, då kommuner börjat med konsumentvägledning och även Konsumentverket etablerats sedan en tid.

Svenska hem

Det är på sin plats att säga något om Kvinnornas Andelsförening Svenska hem också. Den bildades 1905 i Stockholm och blev sin tids största konsumentförening med fem butiker och drygt 3 300 medlemmar. Föreningen styrdes helt av kvinnor och alla butiker hade kvinnliga föreståndare. TV-serien "Fröken Frimans krig" handlar om detta.

Konceptet var att erbjuda goda varor till rimliga priser och kunderna fick återbäring på sina inköp. Det var ett förverkligande av KF:s egen ambition. Här var det nog den totala manliga dominansen i konsumentföreningarna som drev på den utvecklingen. Svenska hem blev populärt men efter att NK öppnat sitt stora varuhus med delikatessavdelning minskade lönsamheten. När Konsumentföreningen Stockholm bildats 1916

genom sammanslagningar av mindre föreningar, uppgick även Svenska hem i den.

Uppsala

I våra rullor kan vi se att det fanns ett Svenska hem i Uppsala också, fast senare, 1925-1942. Tyvärr har vi inga handlingar från dem och bara knapphändiga uppgifter. Vi vet i stort sett bara att de gick i likvidation 1942. Vi känner inte till några personer som var med. I en Konsumhistorik nämns att endast kvinnor ingick i styrelsen, liksom hos föregångaren. Där står också att Svenska hem i Uppsala valde att låta sig upplösas istället för som de gjort i Stockholm, uppgå i stadens konsumentförening.

Orsaken till det kan ha varit rent ideologisk. Vid den här tiden var konsumentkooperationen starkt förknippad med arbetarrörelsen. Kanske var kvinnorna bakom Svenska hem borgerligt sinnade och ville driva ett kooperativ som inte var socialistiskt anstrukt? Det skulle kunna förklara varför de valde likvidation när lönsamheten började tryta.

I Uppsala stads telefonkatalog från 1931 hittar vi Svenska hem på Gropgränd 4 som är en mondän adress i kvarteret Kamphav, vilket ger en antydning om att förklaringen ovan kan vara riktig. I Pelle Svanslös är detta "stans finaste kvarter" - åtminstone enligt Elake Måns som bodde på Gropgränd, om än i en dragig källarglugg!

Kooperativa Kvinnogillesförbundets kongress 1915, Folkets Hus i Stockholm. Foto: Enköpings Kooperativa Kvinnogille.

Öppettider

Måndag stängt

Tisdag 10-18

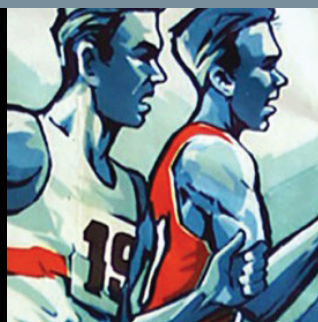
Onsdag 10-16

Torsdag 10-16

Fredag 10-12

Lunch 12-13

Bevara din
förenings
historia

FOLKRÖRELSEARKIVET
FÖR UPPSALA LÄN

den är unik